

BUVAYDA TUMANI SHEVALARINING FONETIK VA MORFOLOGIK XUSUSIYATLARI TAHLILIGA DOIR

Anvarjonova Dilzodaxon Akmaljon qizi

FarDU magistranti

Ilmiy rahbar:

O`rinboyeva E`zozxon Komolovna

FarDU o`qituvchisi

Tel: +99891 157 80 72

Annotatsiya

Ushbu maqolada Buvayda tumani aholisi shevalarining o`zbek adabiy tilidan fonetik va morfologik jihatdan farqli tomonlari ko`rsatib berilgan.

**Kalit so`zlar:** sheva, fonetik, morfologik xususiyatlar, unlilar, undoshlar, kelishik qo`shimchalari

Adabiy til – umumxalq tilining ishlangan, sayqallashtirilgan va ma`lum normaga solingan formasidir. Demak, o`zbek adabiy tili o`zbek tilining dialektlari, oddiy so`zlashuv tili va jargonlaridan tamoman farqlanadi, shu xalq vakillari uchun umumiyliги bilan xarakterlanadi. [1:7]

O`zbek adabiy tilining rivojlanishida xalq shevalarining ahamiyati katta. Shuning uchun adabiy til bilan bir qatorda o`zbek shevalarini ham fonetik, leksik, grammatik jihatdan o`rganish, tahlil qilish zarur.

O`zbek shevalarini tadqiq qilishda faqat nazariy jihatdan yondashish to`g`ri emas. Ayniqsa, filologlar, til va adabiyot fani o`qituvchilari - shu soha vakillari uchun o`zbek tilini yana-da rivojlantirishda, kelajak avlodga ta`lim berishda shevalarni amaliy jihatdan o`rganish juda muhim.

Sheva forscha *ravish*, *tarz*, *yo'sin* degan ma`nolarni bildirib, fanda o`ziga xos leksik, fonetik va grammatik xususiyatlari bilan farqlanib turadigan milliy (xalq) tilning kichik territoriyaga oid qismini anglatadi. [2:4,5]

Ushbu kichik tadqiqot ishimizda o'zbek adabiy tili hamda Buvayda tuman aholisi shevalarining farqli tomonlarini fonetik va morfologik jihatdan tahlil qilishga harakat qildik. **Shevalarni ekspeditsiya tashkil etish yo'li bilan yozib olish va o'rganish** usuliga ko'ra, Buvayda tumanida yashovchi aholi bilan suhbatlashib, hudud shevasining o'zbek adabiy tilidan ancha farqli ekanligiga guvoh bo'ldik.

Buvayda tumani - Farg'ona viloyatining Qo'qon shahridan shimolroqda joylashgan. Bu tumanda o'n bitta qishloq fuqarolari yig'ini mavjud. Markazi Yangiqo'rg'on qishlog'i. Aholisi, asosan, o'zbeklar, shuningdek, qirg'iz, tatar, tojik, rus va boshqa millat vakillari ham yashaydi.

Buvayda tumani aholisining shevasi qipchoq lahjasi guruhiga mansub bo'lib, Farg'ona viloyatining Dang'ara, Furqat, Uchko'prik, Beshariq kabi tumanlari shevalariga o'xshash.

Quyida tuman aholisi bilan o'zaro savol-javob shaklidagi muloqotimizga asosan hudud shevasini fonetik va morfologik jihatdan o'zbek adabiy tilidan farqli jihatlarini ko'rib chiqamiz:

Fonetik xususiyatlari:

-Умрларьң узоқ , рьзқьларьң улуг болсьн, йахишь йурьңлар. Эта- энаң- лардъ хурсанд қъльңлар.

Умрларьң - umrlaring, *қъльңлар* - qilinglar:

Kontrast juft unlilar: i - old qator, yuqori tor, lablanmagan unlining Ъ- orqa qator, yuqori tor, lablanmagan, ы unlisining qisqa varianti shaklida talaffuz qilinadi.

Adabiy tildagi ng - til orqa, sonor, burun tovushi hudud shevasida ң - chuqur til orqa, sonor, burun tovushiga o'tadi.

-Меньйам съларга охшаган йьгьрматта неварам, оттъзта чеварам бозанда.

Меньйам – mening ham:

h – sirg'aluvchi, bo'g'iz tovushining й – sirg'aluvchi, til orqa undoshiga o'tib ikki so'zning qo'shilib ketishi kuzatiladi. Bu hodisa tilshunoslikda sandhi hodisasi deyiladi. Bunda ikki so'zning talaffuzi jarayonida oldingi so'z nihoyasidagi undosh keyingi (boshlanuvchi so'z) tovushga moslashadi, yoki dastlabki so'zning oxirgi tovushi (keying so'z unli bilan boshlansa) jaranglashadi.[3:23]

Йъгьрматта-yigirmata, *боганда*-bo`lganda:

g - til orqa, portlovchi undoshning f - chuqur til orqa, sirg`aluvchi undosh holida talaffuz qilinish holatlari uchraydi.

Оттъзта - o`ttizta:

i – old qator, yuqori tor, lablanmagan unlining t – indifferent, old qator, lablanmagan unli tarzida talaffuz qilinadi.

-Сълардь эккъ кун меҳмон қъламан. Жәй коп.

Әккъ – ikki:

i – tovushining e- ə va e unlilariga yaqin turadigan, old qator o`rta keng, lablanmagan unli tarzida talaffuz qilinishi kuzatiladi.

Кун- kun:

u – orqa qator, yuqori tor, lablangan unlisining y- old qator, yuqori tor, lablangan unliga o`tib qoladi.

Жәй- joy:

o- orqa qator, quyi keng, qisman lablangan unlisining ə- old qator, quyi keng, lablanmagan unliga o`tish holati uchraydi.

-Бъз элдьн нарийокта йәшәрдьк. Бу жәйлар ҳам йахшь лекън. Мәхәлләда эдам коп. Мәктәб йақън, элдьн бейлар пахта жәй эдь.

Йәшәрдьк- yashardik, *мәхәлләда*- mahallada, *мәктәб*- maktab:

a - old qator, quyi keng, lablanmagan unlining ə- old qator, quyi keng, lablanmagan, e tovushiga yaqin tovush tarzida talaffuz qilinadi.

k – til orqa, portlovchi undoshning o`rniga q – chuqur til orqa, portlovchi tovush ishtirok etadi.

-Бъзь дэврлар бошқача эдь. Бър торгам нондь ҳам эдамлар зорға топьб йердь. Зогора, әрпә нонлар йердьк.

Дэврлар – davrlar

a – old qator, quyi keng, lablanmagan unlisi o`rniga o - orqa qator, quyi keng, qisman lablangan unlisi qo`llanadi.

-Анетта энжър бър, товън йеңлар пышганьнь. Бъзда энжър конгъна.

Adabiy tildagi **anavi yerda** soʻzi Buvayda tumani aholisi shevalarida **анетта** formasida kuzatildi. Bu soʻz Fargʻona viloyatining boshqa koʻp tumanlarida ham shu shaklda qoʻllanadi.

Товън – topib:

Р – lab-lab, portlovchi undosh в- lab-tish, sirgʻaluvchi undoshga oʻtadi; Jarangli undoshning jarangsizlashuvi kuzatiladi; o – quyi keng unlisining o – oʻrta keng unlisi sifatida ifodalanadi.

-Йошлькда эндъ шу оқъиуть битъръб армийага бърганмыз эккъ йьлькъқа. Ёйга ҳам бъръб келганмыз.

-Байда энам бър. Хэзър бэзэрга кетган, озгъна вахтдан соң қайтадь.

U yer soʻzining **эй** tarzida, **bu yer** soʻzining qisqarib **бэй** tarzida talaffuz qilinishi kuzatiladi.

Вахт – vaqt:

Q undoshi x undoshiga oʻtadi. Yoki aksincha x undoshi q undoshiga ham oʻtishi mumkin.

Morfologik xususiyatlari:

1. *ЎТа- энаңлардь, сълардь, нондь* kabi soʻzlarda tushum kelishigi qoʻshimchasi -ni jarangli va sonor undoshdan soʻng qoʻshilib, -дь tarzida ifodalanadi. Jarangsiz undoshdan keyin qoʻshilsa –ть boʻlib oʻzgaradi. Masalan, *оқъиуть* soʻzida sh jarangsiz undosh boʻlganligi uchun oʻzakka –ть koʻrinishida birikadi.

2. *Армийага, съларга* soʻzlarida –ga joʻnalish kelishigi qoʻshimchasi –га shaklida qoʻshilsa, *йьлькъқа* soʻzida esa yasalish asosidagi k tovushining q ga oʻtishi joʻnalish kelishigi qoʻshimchasi –ka ni ham –қа shakliga oʻtishiga sabab boʻladi.

3. *Охиаган* soʻzida –gan sifatdosh yasovchi qoʻshimcha –ған tarzida talaffuz qilinadi.

4. *Конгъна* soʻzida –gina kichraytirish-erkalash qoʻshimchasi - гъна tarzida ifodalanadi.

5.-da oʻrin-payt kelishigi qoʻshimchasini jarangsiz undoshdan soʻng kelganda, - ta shaklida qoʻllanishi ham kuzatiladi: *нарйоқта йэшәрдьқ.*

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, o'zbek shevalari o'zbek adabiy tili bilan fonetik, morfologik, leksik hamda grammatik jihatdan farqlanadi. Bu holat, ayniqsa, fonetik va morfologik sathlarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Xalq shevalari adabiy tilning boyishi va taraqqiy etishida muhim omil bo'lib xizmat qilar ekan, ularni har bir sath doirasida qiyosiy tadqiq qilish o'zbek tilshunosligi oldida turgan dolzarb vazifalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdurahmonov Sh. va b. Hozirgi o'zbek adabiy tili.- Toshkent: O'qituvchi, 1980-yil.
2. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi.- Toshkent: "Navro'z" nashriyoti, 2016-yil.
3. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi.- Toshkent: "Navro'z" nashriyoti, 2016-yil.

Internet saytlari:

1. Uz.m.wikipedia. org
2. Taqvim.uz
3. researchedu. org